

**Autizm Spektr Pozuntusu olan uşaqların məktəbəqədər inklüziv təhsilə
mərhələli şəkildə cəlb edilməsinə yeni yanaşma:
elmi-nəzəri və praktiki yanaşmanın kompleks təhlili**

Səbinə Rəhimova

Məktəbəqədər təhsil üzrə mütəxəssis

sabinarahimova74@gmail.com

Aysel Məsimova

Metodist, təlimçi, inklüziv təhsil üzrə mütəxəssis

ayselnagyeva@gmail.com

Hicran Rüstənzadə

Magistrant

rustemzadehicran@gmail.com

ANNOTASIYA

Bu məqalə Autizm Spektr Pozuntusu olan (ASP) uşaqların inklüziv təhsil mühitinə mərhələli şəkildə (fərdi → homogen → heterogen qruplar) cəlb olunmasını yeni yanaşma kimi təqdim edir və effektivliyini araşdırır. Məqalədə autizm spektr pozuntusunun (ASP) global yayılma tezliyinin artması fonunda erkən yaşlı uşaqlar üçün inklüziv təhsilin elmi əsaslandırılmış zərurəti araşdırılır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv mühit ASP olan uşaqların sosial-emosional qarşılıqlı əlaqə, kommunikasiya bacarıqları, icraedici funksiyalar və adaptiv davranış sahələrində inkişafını sürətləndirir, eyni zamanda tipik inkişaf edən uşaqların empatiya, tolerantlıq və sosial kompetensiyalarını gücləndirir. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji bazası beynəlxalq səviyyədə tətbiq olunan TEACCH, SCERTS, ABA və Universal Design for Learning (UDL) modellərinə əsaslanır və bu modellərin inklüziv məktəbəqədər təhsil mühitində tətbiq imkanları elmi kontekstdə təhlil edilir. Məqalədə ASP olan uşaqların sensor emal, sosial ünsiyyət, davranış tənzimlənməsi və qrup fəaliyyətlərinə adaptasiya sahələrində müşahidə olunan çətinliklərdən irəli gələn pedaqoji ehtiyaclar müəyyən edilir. Nəticə olaraq inklüziv təhsilin mərhələli, strukturlaşdırılmış və diferensiallaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsinin elmi əsasları təqdim olunur.

Tədqiqat dizaynı kombinə edilmiş metodologiyaya söykənir: müşahidələr, tərbiyəçi-müəllim və valideyn intervüləri, sosial bacarıqlar və davranış sabitliyinin qiymətləndirilməsi üzrə rubriklər və inklüziv qrupa Hazır Olma İndeksi (IRI). Bu

metodoloji paket vasitəsilə uşağın hər bir mərhələdəki inkişaf dinamikası, sosial qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi və emosional-sensor sabitliyi sisteməlik şəkildə qiymətləndirilir.

Nəticələr göstərir ki, fərdi mərhələdən başlayan, oxşar inkişaf səviyyəsinə malik uşaqlarla homogen qruplarda davam edən və sonda heterogen, inklüziv qrupa keçidlə tamamlanan mərhələli model autizmlı uşaqların sosial inteqrasiyasını, davranış sabitliyini və akademik iştirak səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu yanaşma həmçinin təhsilverənlərin uşağın ehtiyaclarını daha yaxşı anlamasına, qrupda daha uyğunlaşdırılmış dəstək mexanizmlərinin tətbiqinə və inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verir.

Məqalənin yeniliyi ondan ibarətdir ki, inklüziv təhsil praktikalarının effektivliyinin artırılması üçün ASP uşaqların mərhələli təhsil modeli (fərdi → homogen → heterogen qruplar) nəzəri əsaslara söykənərək sistemli şəkildə işlənmiş və təcrübədə tətbiq edilə bilən konkret qiymətləndirmə alətləri təqdim olunmuşdur. Məqalə pedaqoqlar, inklüziv təhsil mütəxəssisləri və xüsusi təhsil tədqiqatçıları üçün metodoloji baza kimi əhəmiyyətli dəyər daşıyır.

Açar sözlər:

Autizm spektr pozuntusu, sosial-emosional inkişaf, kommunikativ bacarıqlar, erkən müdaxilə, fərdi təhsil proqramı, adaptasiya prosesi, sosial inklüziya, təhsilə adaptasiya heterogen qruplar, homogen qruplar, qruplaşdırma strategiyaları, differensial təlim, fərdi yanaşma, davranışın tənzimlənməsi, akademik adaptasiya, psixoloji-pedaqoji dəstək, təlimin effektivliyi, inkişaf dinamikası, pozitiv disiplin.

Giriş

Müasir təhsil sisteminin inkişafı şəraitində autizm spektr pozuntuları (ASP) olan uşaqların inklüziv təhsili problemi xüsusi aktualıq kəsb edir və sırf pedaqoji məsələ olmaqdan çıxaraq mühüm sosial-psixoloji prioritetə çevrilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, ASP-nun yayılması artan tendensiya göstərir və hazırda təxminən hər 100 uşaqdan 1-də müşahidə olunur [14]. Bu göstəricilərin artımı həm diaqnostik alətlərin təkmilləşdirilməsi, skrining proqramlarının genişlənməsi, həm də cəmiyyətin neyroinkişaf pozuntuları barədə məlumatlılığının yüksəlməsi ilə bağlıdır.

Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) olan uşaqların sayının artması inklüziv təhsilin elmi əsaslandırılmış, sistemli və adaptiv modellərinin hazırlanmasını zəruri edir. Xüsusilə məktəbəqədər təhsil dövrü sosial-kommunikativ, emosional-

regulyativ və idrak bacarıqlarının formalaşması üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatlar göstərir ki, erkən təhsil mühiti sonrakı sosial inteqrasiya və akademik iştirakın uğurluluğunu müəyyən edir [6].

Beynəlxalq təcrübə mərhələli inklüziv modellərin effektivliyini sübut edir. TEACCH, ABA, SCERTS, Universal Design for Learning (UDL) kimi yanaşmalar fərdiləşdirmə, mühitin strukturlaşdırılması, sosial əlaqələrin tədricən genişləndirilməsi və hər mərhələdə sistemli dəstəyin vacibliyini vurğulayır [5], [7].

Məqalədə ASP-su olan uşaqların məktəbəqədər inklüziv təhsilə mərhələli inteqrasiyası üçün model təklif olunur: **fərdi mərhələ → homojen qrup → heterogen (inklüziv) qrup**. Model diferensial təhsil prinsiplərinə, sosial yükün tədricən artırılmasına və uşağın növbəti mərhələyə keçidə hazırlığının qiymətləndirilməsinə əsaslanır. ABŞ, Kanada, Finlandiya, Norveç, Avstraliya və Sinqapur təcrübəsi bu yanaşmanın sosial adaptasiya, davranış sabitliyi və akademik iştirak üzərində müsbət təsirini sübut etmişdir [1].

Azərbaycan məktəbəqədər təhsil sistemində də son illərdə inklüzivlik prosesləri güclənmişdir. Qanunvericilik sənədləri inklüzivliyi prioritet kimi vurğulayır, resurs mərkəzləri və inteqrasiya olunmuş qruplar genişlənilir, pedaqoqlar üçün təlim modulları tətbiq olunur. Lakin praktikada çətinliklər qalır: müəllimlərin Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) olan uşaqlarla işləməyə hazırlığının yetərsizliyi, inklüzivliyə hazırlıq diaqnostikasının məhdudluğu, metodik modellərin çatışmazlığı. Birbaşa heterogen qrupa daxil etmə çox vaxt uşağın narahatlığını artırır, davranış pozuntularına səbəb olur və təhsil prosesinin effektivliyini azaldır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti

Obyekt: ASP-li uşaqların məktəbəqədər inklüziv təhsili.

Predmet: mərhələli inteqrasiya modeli (fərdi → homojen → heterogen) və onun sosial inteqrasiya, davranış sabitliyi və akademik iştirak göstəricilərinə təsiri.

Məqsəd və vəzifələr

Məqsəd — ASP-li uşaqların məktəbəqədər inklüziv təhsil mühitinə mərhələli daxil edilməsinin effektivliyini elmi əsaslandırmaq və empirik qiymətləndirmək.

Vəzifələr:

- Fərdi mərhələdə formalaşan əsas bacarıqları müəyyənləşdirmək;
- Homojen qrupun sosial və regulyativ bacarıqların inkişafındakı rolunu təhlil etmək;
- Uşağın heterogen qrupa keçidə hazırlıq göstəricilərini müəyyənləşdirmək;

- Mərhələli modelin nəticələrini birbaşa inklüzivliklə müqayisə etmək;
- Pedaqoqlar və valideynlərin rolunu qiymətləndirmək.

Elmi yenilik və tədqiqat boşluğu

Beynəlxalq səviyyədə geniş tədqiqatlar olsa da, yerli kontekstdə ASP-li uşaqların məktəbəqədər təhsilə mərhələli integrasiyası üzrə sistemli metodoloji modellər azdır. Empirik araşdırmalar da məhduddur. Bu məqalə həmin boşluğu doldurmaq məqsədi daşıyır və beynəlxalq yanaşmalara əsaslanan, yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış strukturlaşdırılmış model təqdim edir.

Mövzu üzrə ədəbiyyat icmal

Autizm spektr pozuntusu (ASP) olan uşaqların inklüziv təhsili problemi müasir xarici və yerli elmi ədəbiyyatda mühüm yer tutur və neyropsixologiya, xüsusi pedaqogika, davranış psixologiyası və təhsil dizaynı kimi sahələri əhatə edən multidissiplinar kontekstdə araşdırılır. Tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv təhsilin effektivliyi birbaşa olaraq təhsil mühitinin adaptasiya səviyyəsindən və uşağın sosial-təhsil prosesinə mərhələli şəkildə cəlb edilməsindən asılıdır [1], [2].

Bir sıra xarici tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, ASP-li uşaqların ilkin hazırlıq olmadan birbaşa heterogen qruplara daxil edilməsi tez-tez narahatlığın artması, sensor yüklənmə və dezadaptiv davranışların güclənməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da həm uşağın özünə, həm də ümumi təhsil mühitinə mənfi təsir göstərir [3], [4]. Bu səbəbdən elmi ədəbiyyatda inklüziv təhsildə mərhələli integrasiya modellərinin zəruriliyi getdikcə daha çox əsaslandırılır.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış modellərdən biri strukturlaşdırılmış təlim və vizual dəstək prinsiplərinə əsaslanan TEACCH modelidir. Araşdırmalar göstərir ki, “fərdi fəaliyyət → kiçik qrup → ümumi sinif” ardıcılığı autizmlə uşaqlarda stress səviyyəsinin azalmasına və davranış sabitliyinin artmasına şərait yaradır [5]. Müəlliflər qeyd edirlər ki, mərhələlilik uşağın sensor emal xüsusiyyətlərini və kognitiv üslubunu nəzərə almağa imkan verir.

Sosial kommunikasiya və emosional tənzimləmənin inkişafına yönəlmiş SCERTS modeli də uşağın sosial mühitinin tədricən genişləndirilməsinin effektivliyini təsdiqləyir [6]. Bu yanaşmaya əsasən, birgə diqqət, emosional özünə nəzarət və funksional kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılması fərdi və ya kiçik qrup mühitində başlamalı, sonradan isə daha mürəkkəb sosial kontekstə transfer edilməlidir. Lakin mövcud nəşrlərin əksəriyyətində mərhələlərarası keçidlər üçün aydın və strukturlaşdırılmış sistem təqdim edilmir.

Applied Behavior Analysis (ABA) davranış yanaşması mərhələliliyi bacarıqların generalaşdırılması üçün zəruri şərt kimi qiymətləndirir. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, fərdi mühitdə formalaşan bacarıqların heterogen sinfə uğurla ötürülməsi üçün mütləq aralıq mərhələ – kiçik qruplarla iş tələb olunur [7]. Bununla belə, ABA tədqiqatlarında əsas diqqət davranışın formalaşdırılmasına yönəldilir, inklüziv təhsilin pədaqoji aspektləri isə ikinci planda qalır.

Universal Design for Learning (UDL) prinsipləri qeyd olunan yanaşmaları tamamlayaraq, öyrənənlərin qavrama, ifadə və iştirak yollarının müxtəlifliyini nəzərə alan çevik təhsil mühiti modeli təqdim edir [8]. Araşdırmalar göstərir ki, UDL ən effektiv şəkildə mərhələli inteqrasiya şəraitində tətbiq olunur; bu zaman fərdi adaptasiyalar tədricən qrup səviyyəli dəstəyə çevrilir.

Yerli elmi ədəbiyyatda ASP-li uşaqların inklüziv təhsili problemi əsasən normativ-hüquqi təminat, pədaqoqların hazırlıq səviyyəsi və psixoloji-pədaqoji müşayiət sistemləri kontekstində araşdırılır [9], [10]. Lakin məktəbəqədər təhsil şəraitində ASP-li uşaqların mərhələli inteqrasiyasına dair empirik əsaslandırılmış modellər məhdud şəkildə təqdim olunmuşdur.

Beləliklə, ədəbiyyatın təhlili mərhələli inklüzivanın zəruriliyinin geniş şəkildə tanınması ilə mərhələlərarası keçid üçün aydın meyarları olan sistemli modellərin çatışmazlığı arasında elmi boşluğun mövcudluğunu üzə çıxarır. Təqdim olunan tədqiqatın unikallığı məktəbəqədər inklüziv təhsil şəraitinə uyğunlaşdırılmış və empirik qiymətləndirmədən keçirilmiş “fərdi → homogen → heterogen” mərhələli modelin hazırlanmasında və tətbiqindədir.

Tədqiqatın metodologiyası

Tədqiqatda sosial, davranış və akademik göstəricilər üzrə mərhələli inklüziv modelin təsirini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən kombine edilmiş (mixed-methods) tədqiqat dizaynından istifadə olunmuşdur [11]. Bu dizayn həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət analiz üsullarını birləşdirir.

Tədqiqatın kəmiyyət komponentinə pre-test və post-test ölçmələri, həmçinin TEACCH və SCERTS modellərinin konseptual çərçivələrinə uyğunlaşdırılmış sistemli müşahidələr daxil edilmişdir. Dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi üçün sosial bacarıqlar şkalaları, sosial inteqrasiya və davranış sabitliyi üzrə ballı rubrikalar, eləcə də Inklüzivliyə Hazırlıq İndeksi (Inclusion Readiness Index, IRI) tətbiq olunmuşdur.

Keyfiyyət komponenti valideynlər və pədaqoqlarla aparılmış yarı-strukturlaşdırılmış müsahibələri və sahə müşahidələrinin təhlilini əhatə edir.

Məlumatların emalı Braun və Klarkın tematik analiz metodu əsasında aparılmışdır ki, bu da dayanıqlı məna kateqoriyalarını müəyyənləşdirməyə və kəmiyyət nəticələrini real təhsil praktikasına kontekstində şərh etməyə imkan vermişdir [12].

Tədqiqat proseduru mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Fərdi mərhələdə fərdi təhsil proqramı çərçivəsində strukturlaşdırılmış tapşırıqlar, vizual cədvəllər və emosional-sensor tənzimləmə strategiyaları tətbiq olunmuşdur. Homogen qrup mərhələsində ASP-li uşaqlarla kiçik qruplarda iş aparılmış və pedaqoji dəstəyin həcmi tədricən azaldılmışdır. Heterogen mərhələ isə UDL adaptasiyaları tətbiq olunmaqla uşağın tipik inkişaf edən yaşadlarından ibarət inklüziv qrupa cəlb edilməsini nəzərdə tutmuşdur.

Məlumatların etibarlılığını təmin etmək məqsədilə inter-ekspert uyğunluğu (Cohen's kappa, ICC) və şkalaların daxili uyğunluğu (Cronbach's α) göstəriciləri hesablanmışdır. Tədqiqatın etik prinsipləri valideynlərin məlumatlandırılmış razılığının alınması, məxfilik qaydalarına riayət edilməsi və uşağın rifahının prioritet hesab olunması yolu ilə təmin edilmişdir [13].

ANALİZ VƏ NƏTİCƏLƏR

Autizm spektr pozuntuları (ASP) olan uşaqlar üçün inklüziv təhsilin mərhələli modelinin effektivliyinin təhlili praktik tədqiqat çərçivəsində əldə olunmuş empirik məlumatlar əsasında aparılmışdır. Tədqiqatda ilkin və yekun ölçmələr (pre-test / post-test), müşahidə protokolları, müsahibələr və uşağın portfolyolarından istifadə edilmişdir. Araşdırma strukturlaşdırılmış təlim və mərhələli adaptasiya konsepsiyalarına əsaslanmış, bu yanaşmalar TEACCH, SCERTS, ABA və Universal Design for Learning modelləri çərçivəsində işlənmişdir.

Ölçmə dizaynı və təhlil alətləri

Mərhələli modelin (fərdi → homojen → heterojen mərhələlər) təsirinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

- Pre-test / Post-test diaqnostika,
- Sosial bacarıqlar şkalası (SSIS),
- Davranış müşahidə protokolları,
- Sensor tənzimləmə üzrə anket,
- İnformasiyanın emalı və adaptasiya göstəriciləri,
- Inklüzivliyə hazırlıq indeksi (IRI).

Kəmiyyət göstəriciləri “öncə–sonra” müqayisəli təhlil əsasında araşdırılmış, keyfiyyət məlumatları isə tematik analiz metodu ilə, mənbələrin triangulyasiyası (müşahidə + müsahibə + sənədləşmə) yolu ilə işlənmişdir.

Praktiki tədqiqatın mərhələli analizi (təcrübəyə əsaslanan əsaslandırma)

Şərti olaraq “A” adlandırılan 5 yaşlı uşaqda autizm spektr pozuntusu, yanaşı davranış pozuntusu və diqqət çatışmazlığı diaqnozu qoyulmuşdur. İlk qiymətləndirmə zamanı əlavə səslər, əl stereotipiyaları, təlimatlara seçici reaksiya, zəif göz teması və funksional nitqin məhdudluğu qeydə alınmışdır ki, bu da təhsil prosesinə adaptasiyanı xeyli çətinləşdirirdi. Müdaxilə prosesində uşağın inkişaf dinamikası əsas meyar kimi götürülmüş, strukturlaşdırılmış, mərhələli və fərdiləşdirilmiş yanaşma tətbiq olunmuşdur. Bu yanaşma nəticəsində diqqət və davranışın tənzimlənməsində müsbət dəyişikliklər müşahidə olunmuş, əldə edilən bacarıqların ümumiləşdirilməsi və tədris prosesində fəal iştirak səviyyəsi yüksəlmişdir.

1. İlk qiymətləndirmə və başlanğıc səviyyə

Uşaq A ilə işə başlamazdan əvvəl aparılan ilk qiymətləndirmədə diqqətin davamlılığının aşağı olduğu, təlimatlara seçici reaksiya verdiyi, sosial təşəbbüsün məhdud olduğu və davranış elastikliyi zəif ifadə olunduğu müəyyən edilmişdir. Bu göstəricilər müdaxilə proqramının strukturlaşdırılması üçün başlanğıc səviyyə (baseline) kimi qəbul edilmişdir.

2. Mərhələli keçidin əsaslandırılması

Uşaq A üçün fərdi təhsildən homojen qrupa, daha sonra isə heterogen qrupa mərhələli keçid planlaşdırılmışdır. Məqsəd stress səviyyəsini azaltmaq və təhlükəsiz adaptasiyanı təmin etmək idi. Bu mərhələlilik bacarıqların sosial kontekstdə tədricən tətbiqinə şərait yaratmışdır.

3. Davranış dəyişikliklərinin dinamikası

Müdaxilə zamanı uşaq A-da stereotip davranışların tezliyinin azalması, emosional özünütənzimləmə bacarıqlarının yaxşılaşması və tədrisdə davamlı iştirak

müşahidə olunmuşdur. Bu dəyişikliklər strukturlaşdırılmış mühit və ardıcıl müdaxilə ilə bağlı olmuşdur.

4. Ümumiləşdirmə (generallaşma)

Qazanılmış bacarıqların yalnız tədris sessiyalarında deyil, evdə və qrup şəraitində də müşahidə olunması generallaşma prosesini göstərmişdir. Bu nəticə valideynlərin dəstəyi və multidissiplinar komandanın əməkdaşlığı ilə güclənmişdir.

5. Motivasiya və iştirak

Uşaq A-nın tədris prosesinə marağının artması, müsbət sosial möhkəmləndirməyə reaksiyası və təşəbbüskarlığın formalaşması müdaxilənin davamlılığını dəstəkləyən mühüm amillər kimi qiymətləndirilmişdir.

6. Etik və fərdi yanaşma

Müdaxilə prosesi uşağın fərdi ehtiyacları, emosional təhlükəsizliyi və rifahı nəzərə alınaraq, etik prinsiplərə uyğun aparılmışdır. Bütün qərarlar uşağın inkişaf dinamikasına əsasən qəbul olunmuşdur. Video çəkiliş valideynlərin razılığı ilə aparılmışdır.

Müşahidələr və nəticələr

Təhsilin başlanğıc mərhələsində uşaq A-da tez-tez əl stereotipiyaları, əlavə səslər, diqqət çatışmazlığı, zəif maraq və sosial yönümlülüyn olmaması müşahidə olunurdu. Bu amillər adaptasiyanı çətinləşdirirdi: uşaq istiqamətə baxmırdı, təlimatları anlamırdı, nitqdən funksional istifadə etmirdi və göz teması qurmurdu. Buna görə müdaxilə təsadüfi deyil, strukturlaşdırılmış və mərhələli olmalı idi.

Mənim praktikamda inkişaf proqramları uşağın özünü, emosional vəziyyətini və cari funksional səviyyəsini nəzərə alaraq hazırlanır. Prosesdə eyni zamanda iri və xırda motorika, idrak funksiyaları və emosional balans dəstəklənir, tapşırıqlar daim izah və müşayiətlə yerinə yetirilir. Uşaq fəal iştirak edir; hətta zəif anlama olsa belə, iştirak hissi formalaşır ki, bu da təhlükəsizlik və qəbul olunma hissini gücləndirir.

Ardıcıl və məqsədyönlü tətbiq nəticəsində əlavə səslərin azalması, diqqətin ixtiyari yönləndirilməsi, ardıcılığa riayət, adekvat cavablar və marağın formalaşması müşahidə olunur. Uşaq qarşılıqlı əlaqəyə girir, təsdiq axtarır və sosial

reaksiya göstərməyə başlayır. Bu mərhələdə strukturlaşdırılmış yanaşma sosial integrasiyaya tədricən keçidə imkan verir.

Əsas məqsəd tədris prosesində materialların mərhələli təqdimatı ilə seçici diqqətin dəstəklənməsidir. Uşaq biliklərin mexaniki ötürülməsi ilə deyil, gündəlik həyatda tətbiq olunan funksional bacarıqlar vasitəsilə öyrənir. Hətta zəif və ya adekvat olmayan cavablarda belə, mütəxəssis sevgi, səbir və təhlükəsizlik hissini qoruyur, prosesi peşəkarlıqla davam etdirir. Bu yanaşma nəticəsində uşaq toxunmaya kəskin reaksiya vermir, emosional tənzimləmə bacarıqları güclənir. Müəllimin özünəinamı və emosional sabitliyi əsas amillərdir, çünki beynin stimulyasiyası yalnız təhlükəsiz mühitdə effektiv olur.

Tədricən materialların həcmi artır, ixtiyari imkanlar mütəxəssis dəstəyi ilə möhkəmlənir, söz birləşmələri və cümlə sxemləri vasitəsilə generallaşma bacarıqları inkişaf edir. Diqqət üçün neyrogimnastik məşqlərin effektivliyi real davranış göstəricilərində özünü göstərir.

Bu mərhələdən sonra uşaq A uğurla qrup məşğələlərinə cəlb olunur, sosial integrasiya başlayır, davranış pozuntuları müşahidə olunmur. Anlama və qavrama sahəsində nailiyyətlər tətbiqi bacarıqlarda da əks olunur. Strukturlaşdırılmış fərdi yanaşma nəticəsində inklüziv sosial mühitə keçid təmin olunur.

Dialog fəaliyyəti və musiqi təlimi vasitəsilə uşağın yaxın inkişaf zonası aktivləşir, potensial bacarıqlar formalaşır. Daimi dəstək sayəsində uşaq qismən müstəqil təqdimata keçir, “mən başa düşürəm” hissi formalaşır, şüurluluq və öyrənmə potensialı artır. Sosial qarşılıqlı əlaqə, göz təması, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya, emosional tənzimləmə və davranış elastikliyində funksional və davamlı nəticələr əldə olunur.

Uşaq A ilə işdə multidissiplinar komandanın rolu

Multidissiplinar komandanın koordinasiya işi 5 yaşlı uşaq A ilə müdaxilə prosesində əsas amillərdən biri olmuşdur. Psixoloq, pedaqoq, loqoped və metodistin birgə fəaliyyəti uşağın emosional-davranış, kommunikativ və akademik inkişafına paralel və ardıcıl dəstək təmin etmişdir. Komanda tərəfindən hazırlanmış fərdi təhsil proqramı (FTP) uşağın inkişaf dinamikasına uyğun olaraq mərhələli şəkildə yenilənmiş və həyata keçirilmişdir.

Psixoloq davranışın tənzimlənməsi və emosional sabitliyin formalaşdırılması strategiyalarını müəyyən etmiş, pedaqoq tədris prosesinin strukturlaşdırılmasını və akademik bacarıqların diferensial inkişafını təmin etmişdir. Loqoped funksional nitqin və alternativ kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmiş müdaxilələr aparmış, metodist isə metodoloji uyğunluğu və mərhələliliyi təmin

etmişdir. Bu komanda yanaşması nəticəsində bacarıqların yalnız tədris mühitində deyil, müxtəlif sosial və gündəlik kontekstlərdə də ümumiləşdirilməsi mümkün olmuşdur.

Valideynlərin rolu

5 yaşlı uşaq A ilə müdaxilə prosesində əldə olunan müsbət nəticələr yalnız strukturlaşdırılmış tədris mühiti ilə deyil, həm də valideynlərin fəal iştirakı və daimi əməkdaşlığı ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Valideynlərlə mütəxəssislər arasında məqsədyönlü əməkdaşlığın qurulması müdaxilənin ardıcılığını təmin etmiş və müxtəlif mühitlərdə qazanılmış bacarıqların ümumiləşdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Xüsusilə, davamlı iştirakın qorunması, prosesə səbirli və ardıcıl yanaşma valideynlərin məsuliyyət sahəsi kimi müəyyən edilmiş və uşağın inkişaf dinamikasında sabitliyin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, tədris zamanı formalaşan bacarıqların sistematik möhkəmləndirilməsi, tapşırıqların yerinə yetirilməsi və gündəlik həyat bacarıqlarının valideyn dəstəyi ilə tətbiqi müdaxilənin funksional və uzunmüddətli effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Nəticə

Çoxillik təcrübə göstərir ki, strukturlaşdırılmış → mərhələli → inklüziv yanaşma autizm spektr pozuntusu olan uşaqların həm təhsilə, həm də sosial həyata adaptasiyası üçün ən effektiv və təhlükəsiz üsuldur. ASP-li uşaqla iş strukturlaşdırılmış və mərhələli şəkildə qurulduqda, əvvəlcə təhlükəsizlik və diqqət formalaşır, sonra davranış sabitləşir, bacarıqlar ümumiləşdirilir və uşaq uğurla təhsildən sosial integrasiyaya keçir.

Təqdim olunan müdaxilə modelinin praktik tətbiqi videomaterial vasitəsilə nümayiş etdirilir. Videoda uşağın üzünü görəndə və vizual olaraq maskalanmışdır ki, bu da məxfilik və etik prinsiplərə riayət olunmasını təmin edir. Valideynlərin çəkiliş və videonun istifadəsi üçün yazılı razılığı alınmışdır. Materialla tanışlıq QR-kod vasitəsilə mümkündür ki, bu da modelin tətbiq mərhələlərini daha aydın müşahidə etməyə imkan verir.

İnkişaf dinamikasının təhlili (kəs A, 5 yaş)

İlkin diaqnostika mərhələsində uşaq A-da (5 yaş) sensor emalda ciddi çətinliklər, tez-tez əl stereotipiyaları, vokalizasiyalar, zəif göz təması, təlimatlara selektiv reaksiya və nitqdən məhdud funksional istifadə qeydə alınmışdır. Bu göstəricilər sonrakı təhlil üçün başlanğıc səviyyə (baseline) kimi qəbul edilmişdir.

Fərdi mərhələ (şərti olaraq seçilmiş uşaq A)

Fərdi mərhələdə aşağıdakı müsbət dəyişikliklər qeydə alınmışdır:

- Stereotip davranışların tezliyinin azalması;
- Tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı ixtiyari diqqətin müddətinin artması;
- Strukturlaşdırılmış mühitdə emosional özünütənzimləmə bacarığının yaxşılaşması;
- Vizual təlimatlara reaktivliyin və adekvat reaksiyanın yüksəlməsi.

Bu dəyişikliklər uşaq A-nın inkişaf dinamikasında müsbət tendensiyanı göstərir və strukturlaşdırılmış fərdi mühitin ASP-li uşaqlarda narahatlıq səviyyəsini azaltmaq və özünütənzimləmə bacarıqlarını formalaşdırmaqda effektivliyini təsdiqləyən elmi tədqiqatların nəticələri ilə üst-üstə düşür [2], [6].

Homogen qrup mərhələsi (şərti olaraq seçilmiş uşaq A)

Kiçik homogen qrupa keçiddən sonra müşahidə olunmuşdur:

- Gözləmə və növbəlilik bacarıqlarının formalaşması;
- Birgə fəaliyyətin müddətinin artması;
- Aqressiv və qaçınma reaksiyalarının azalması;
- Azaldılmış dəstək şəraitində davranışın sabitləşməsi.

Nəticələr ABA tədqiqatlarının məlumatları ilə uyğun gəlir. Bu tədqiqatlara görə, kiçik qrupların aralıq mərhələsi bacarıqların təhlükəsiz ümumiləşdirilməsini təmin edir.

Heterogen mərhələ (şərti olaraq seçilmiş uşaq A)

Uşaq A-nın inklüziv heterogen qrupa daxil edilməsi mərhələsində aşağıdakı müsbət dəyişikliklər qeydə alınmışdır:

- Yaşadlarına qarşı spontan sosial təşəbbüslərin yaranması;
- Strukturlaşdırılmış tədris və oyun tapşırıqlarında davamlı iştirak;
- Artan sensor və sosial yük şəraitində özünütənzimləmə bacarıqlarının qorunması;

- Əvvəl formalaşmış bacarıqların real sosial situasiyalarda ümumiləşdirilməsi. Əldə olunan məlumatlar Universal Design for Learning (UDL) prinsiplərini və A. Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsini təsdiqləyir. Bu yanaşmalar ASP-li uşaqlarda sosial və regulyativ bacarıqların davamlı inkişafı üçün sosial mühitin mərhələli mürəkkəbləşdirilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Bütün iş — diaqnostika mərhələsindən başlayaraq homogen və heterogen qruplarda ardıcıl təşkil olunmuş təhsil prosesi, həmçinin inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi və monitorinqi — videomaterialda əks olunmuşdur.

Videofraqment valideynlərin razılığı ilə çəkilmişdir və korreksiyaedici inkişaf prosesinin əsas aspektlərini nümayiş etdirir. Materialla tanışlıq üçün videoya aparan QR-koda keçid etmək mümkündür:

<https://youtu.be/TI3bMGfvyXg>

Korreksiyaedici-inkişafedici işin dinamikası (şərti olaraq seçilmiş uşaq A)

İş mərhələsi	Təşkilat forması	Qeyd olunan dəyişikliklər / nəticələr
Fərdi mərhələ	Strukturlaşdırılmış mühitdə fərdi məşğələlər	Stereotip davranışların tezliyinin azalması; İxtiyari diqqətin müddətinin artması; Emosional özünütənzimləmənin yaxşılaşması; Xarici təlimatlara reaktivliyin artması; Narahatlıq səviyyəsinin azalması.
Birgə qrup mərhələsi	Kiçik birgə qrup	Gözləmə və növbəlilik bacarıqlarının formalaşması; Birgə fəaliyyətin müddətinin artması; Aqressiv və impulsiv reaksiyaların azalması; Böyüyün minimal dəstəyi ilə davranışın sabitləşməsi.
Generallaşma mərhələsi	Fərdi tütör qrup	Spontan sosial təşəbbüslərin yaranması; Tədris və oyun tapşırıqlarında davamlı iştirak; Sensor yük şəraitində özünütənzimləmənin qorunması;

İş mərhələsi	Təşkilat forması	Qeyd olunan dəyişikliklər / nəticələr
		Bacarıqların real sosial situasiyalarda ümumiləşdirilməsi.

Uşaqla müsahibə-müşahidə, tapşırıqlar və portfel qiymətləndirmə metodları kimi

Qeyd: Suallar zərurət olduqda vizual kartlarla müşayiət oluna bilər. Qiymətləndirmə prosesi müxtəlif fəaliyyətlər zamanı aparıldıqda, tətbiq olunan metodlar uşağın fərdi inkişaf göstəricilərinə və təhsil mərhələsinə uyğun olaraq pedaqoqun peşəkar qərarı və lazım gəldikdə cəlb olunan mütəxəssislərin iştirakı ilə modifikasiya oluna bilər.

Fərdi mərhələ. Diaqnostik qiymətləndirmə:

- Adın nədir, neçə yaşın var, haradayıq, kimlə gəlmisən;
- “5W1H” tipli suallar (Kim? Nə? Necə?);
- Sosial anlayışlar və emosiyalarla bağlı suallar — Nə vaxt sevinirsən? Sənin üçün ən çətin nədir? Dostlarınla nə etməyi xoşlayırsan? Səs-küylü və çox parlaq mühitdə özünü necə hiss edirsən?
- İri və xırda motor hərəkətlərinin yoxlanılması;
- Oyunlar və digər məşğələlər zamanı diqqət və yaddaşın yoxlanılması;
- Müsahibə, müşahidə və fəaliyyət zamanı uşağın davranışının proqnozlaşdırılması;
- Kommunikativ bacarıqların yoxlanılması;
- Uşağın inkişafının izlənməsi.

Uşağın inkişaf dinamikası ilkin diaqnostik göstəricilər əsasında əvvəlcədən müəyyən edilmiş indikatorlara görə müntəzəm müşahidə, müqayisəli təhlil və sənədləşdirilmiş qeydlər vasitəsilə izlənilir. İzləmə prosesi multidissiplinar komanda tərəfindən hazırlanmış fərdi inkişaf planı ilə tənzimlənir. İşin nəticələrinə əsasən digər qrupa keçid təmin olunur.

Proqramın effektivliyi uşağın fərdi inkişaf proqramı çərçivəsində əldə etdiyi nailiyyətlər əsasında qiymətləndirilir və müvafiq mərhələdə homojen və ya heterogen qrupa keçid təmin olunur. Bu proses uşağın inkişaf dinamikasının obyektiv göstəricisi kimi qəbul edilir. Diferensial yanaşmada mütəxəssisin işi uşağın ehtiyaclarına uyğun olaraq davam edə bilər. Bütün mərhələlərdə valideynlərlə əməkdaşlığın təmin olunması uşağın ehtiyaclarının vaxtında müəyyənəşdirilməsi və daimi dəstəyin göstərilməsi üçün mühüm şərtidir.

Homogen qrup mərhələsi

Homogen qrup mərhələsində qiymətləndirmə uşağın fərdi bacarıqlarının qrup şəraitində ümumiləşdirilməsi, dəstəyin azalması fonunda funksionallığın qorunması və davranış sabitliyi göstəriciləri əsasında aparılır.

Uşağın fərdi məşğələlərdən homogen qrupa keçidindən sonra qiymətləndirmə davranışın qrup şəraitində sabitliyi, sosial qarşılıqlı əlaqə, kommunikasiya və tapşırıqlarda iştirak səviyyəsinə görə aparılır. Qiymətləndirmə normativ göstəricilər və ya yaşidlərlə müqayisə əsasında deyil, uşağın əvvəlki və cari göstəriciləri arasındakı dəyişikliklər əsasında həyata keçirilir.

Heterogen qrup mərhələsi

Heterogen qrup mərhələsində qiymətləndirmə uşağın müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik yaşidlərlə birgə təhsilə adaptasiya qabiliyyəti, sosial öyrənmə, emosional tənzimləmə və müstəqillik göstəriciləri əsasında aparılır.

Qiymətləndirmə uşağın artan sosial və sensor stimullar şəraitində funksional davranışı və özünütənzimləmə bacarıqlarını qoruma qabiliyyəti əsasında aparılır.

Qeyd: Mərhələlər üzrə qiymətləndirmə normativ göstəricilər və ya yaşidlərlə müqayisə əsasında deyil, uşağın fərdi inkişaf xətti üzrə aparılır və onun əvvəlki və cari göstəricilərinin müqayisəsinə əsaslanır.

Milli dəyərləndirmə modeli və onun beynəlxalq Vineland-3 sistemi ilə uyğunluğu

Aşağıdakı cədvəldə müəllif tərəfindən hazırlanmış inklüziv təhsil üzrə dəyərləndirmə modeli ilə beynəlxalq səviyyədə geniş istifadə olunan Vineland Adaptive Behavior Scales (Vineland-3) arasında konseptual uyğunluq tam şəkildə təqdim edilmişdir. Cədvəl ixtisar edilmədən, bütün indikatorlar saxlanılmaqla tərtib edilmişdir.

Müəllif dəyərləndirmə komponenti	Şkal a	Vineland-3 uyğun sahə	Beynəlxalq terminologiya	Uyğunluğun izahı
Sosial İnteqrasiya Rubriki	0–4	Socialization Domain	Interpersonal Relationships,	Uşağın sosial qarşılıqlı əlaqəyə

			Play and Leisure	başlama, davam etdirmə və heterogen qrup daxilində uyğunlaşma səviyyəsini qiymətləndirir
Davranış Sabitliyi Rubriki	0–4	Maladaptive Behavior Index	Externalizing and Internalizing Behaviors	Emosional tənzimləmə, aqressiv davranışların intensivliyi və davranışın davamlılığını ölçür
Sensor tənzimləmə (IRI)	0–3	Daily Living Skills	Sensory Processing	Sensor stimullara uyğunlaşma və mühit təsirlərinə reaksiya səviyyəsini müəyyən edir
Qrup qaydalarına uyğunlaşma (IRI)	0–3	Socialization Domain	Social Rules and Compliance	Sosial normalara əməl etmə və qrup daxilində davranış uyğunluğunu əks etdirir
Təlimata əməl etmə (IRI)	0–3	Communication Domain	Receptive Language	Şifahi və vizual təlimatların qavranılması və icra edilmə bacarığını qiymətləndirir
Sosial qarşılıqlı əlaqə (IRI)	0–3	Socialization Domain	Social Engagement	Aktiv sosial iştirak və qarşılıqlı münasibətlərin

				keyfiyyətini göstərir
Emosional tənzimləmə (IRI)	0–3	Maladaptive Behavior Index	Emotional Regulation	Uşağın emosiyalarını idarə etmə və stressə reaksiyasını ölçür
Davranış sabitliyi (IRI)	0–3	Maladaptive Behavior Index	Behavioral Stability	Davranışların davamlılığı və müsbət davranış nümunələrinin qorunmasını əks etdirir
Stimullara adaptasiya (IRI)	0–3	Daily Living Skills	Environmental Adaptation	Mühit dəyişikliklərinə uyğunlaşma və çevik reaksiya bacarığını göstərir
Strukturlaşdırılmış fəaliyyətə tolerantlıq (IRI)	0–3	Adaptive Behavior Composite	Task Engagement	Strukturlaşdırılmış təlim fəaliyyətlərində diqqətin və davamlı iştirakın səviyyəsini qiymətləndirir

Cədvəldəki terminlərin izahı:

Sosial inteqrasiya (Social Integration) –

Uşağın sosial qarşılıqlı əlaqəyə başlama, bu əlaqəni davam etdirmə və heterogen (müxtəlif inkişaf səviyyəli) qrup daxilində uyğunlaşma bacarığı.

Davranış sabitliyi (Behavioral Stability) –

Uşağın davranışlarının zamanla davamlı olması, emosional partlayışların azalması və müsbət davranış nümunələrinin qorunması səviyyəsi.

Sensor tənzimləmə (Sensory Regulation) –

Uşağın səs, işıq, toxunuş, hərəkət kimi sensor stimullara uyğun reaksiya verməsi və özünü tənzimləmə bacarığı.

Qrup qaydalarına uyğunlaşma (Social Rules and Compliance) –

Sosial normalara əməl etmə, qaydalı fəaliyyətlərdə iştirak və qrup daxilində davranış uyğunluğu.

Təlimata əməl etmə (Instruction Following / Receptive Language) –

Şifahi və vizual təlimatların qavranılması, ardıcılığın saxlanması və tapşırıqların icrası bacarığı.

Sosial qarşılıqlı əlaqə (Social Engagement) –

Uşağın aktiv sosial iştirak səviyyəsi, qarşılıqlı münasibətlərin təşəbbüslü və funksional olması.

Emosional tənzimləmə (Emotional Regulation) –

Uşağın emosiyalarını idarə etmə, stressə uyğun reaksiya vermə və emosional sabitliyi qoruma bacarığı.

Stimullara adaptasiya (Environmental Adaptation) –

Mühit dəyişikliklərinə (insanlar, səs, fəaliyyət növü) uyğunlaşma və çevik davranış göstərmə bacarığı.

Strukturlaşdırılmış fəaliyyətə tolerantlıq (Task Engagement) –

Planlı və strukturlaşdırılmış təlim fəaliyyətlərində diqqəti saxlama, tapşırıqda qalma və davamlı iştirak səviyyəsi.

Qeyd: Cədvəldə təqdim olunan komponentlər uşağın sosial, emosional, davranış və sensor uyğunlaşma səviyyəsini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə xidmət edir. Terminlər beynəlxalq diaqnostik və qiymətləndirmə sistemlərinə (Vineland-3) uyğunlaşdırılmış, lakin praktik müşahidə və müəllif rubrikaları əsasında operasionallaşdırılmışdır.

İnklüziv uşaq bağçası qruplarında ASP olan uşağın mərhələli inkişafının qiymətləndirilməsi

Bu cədvəl inklüziv məktəbəqədər təhsil şəraitində (fərdi, homogen və heterogen qruplar) autizm spektr pozuntusu olan uşağın mərhələli inkişafının sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi məqsədilə hazırlanmışdır.

Cədvəl bütün mərhələlər, inkişaf sahələri və ölçülən indikatorlar saxlanılmaqla, heç bir ixtisar edilmədən tərtib edilmişdir.

İnkişaf mərhələsi	Qrup forması	Əsas inkişaf sahələri	Ölçülən indikatorlar	Qiymətləndirmə meyarları
I mərhələ	Fərdi iş	Sensor–emosional tənzimləmə	Sensor stimullara reaksiya; Emosional sabitlik; Davranışın proqnozlaşdırılması	Meltdownların azalması; Özünü sakitləşdirmə cəhdləri; Strukturlaşdırılmış mühitdə sabitlik
I mərhələ	Fərdi iş	Kommunikasiya	Göz teması; Reaksiya vermə; Alternativ kommunikasiya istifadəsi	Təlimata cavab verir; Simvol və jestlərdən istifadə edir
I mərhələ	Fərdi iş	Davranış	Qaçma davranışı; Aqressiya; Təkrarlayıcı davranışlar	Davranış tezliyinin azalması; Strukturla idarə oluna bilmə
Keçid meyarı				Davranışın struktur altında sabilləşməsi və minimal sosial dözümlülük
II mərhələ	Homogen qrup (oxşar ehtiyacı uşaqlar)	Sosial uyğunlaşma	Paralel oyun; Qısa sosial təmas	Sosial mühitə dözümlülük; Qrup daxilində qalma
II mərhələ	Homogen qrup (oxşar ehtiyacı uşaqlar)	Davranış tənzimlənməsi	Qrup qaydalarına reaksiya; Gözləmə bacarığı	Dəstək ilə qaydalara əməl; Aqressiyanın azalması

II mərhələ	Homogen qrup (oxşar ehtiyacı uşaqlar)	Emosional inkişaf	Emosiyaların tanınması; Stress reaksiyası	Emosional partlayışların azalması
Keçid meyarı				Qrup mühitində təhlükəsiz və idarə olunan davranış
III mərhələ	Heterogen qrup (tipik inkişaf edən uşaqlarla)	Sosial integrasiya	Birgə oyun; Sosial təşəbbüs	Spontan sosial qarşılıqlı əlaqə
III mərhələ	Heterogen qrup (tipik inkişaf edən uşaqlarla)	Akademik-təlim bacarıqları	Təlimata əməl; Strukturlaşdırılmış fəaliyyət	Müəllim yönləndirməsi ilə davamlı iştirak
III mərhələ	Heterogen qrup (tipik inkişaf edən uşaqlarla)	Davranış sabitliyi	Özünü tənzimləmə; Qrup içində davranış uyğunluğu	Davranışın ümumi normaya yaxınlaşması
Yekun göstərici				İnklüziv bağça mühitində davamlı iştirak potensialı

Qəbul prosesi zamanı valideynlərlə müsahibə protokolu

Bu sənəd nümunəsi valideynlər üçün nəzərdə tutulmuş suallar blokunu əhatə edir.

1. Valideynlərlə müsahibə

Respondent: Ana / Ata ...

Tarix: // _____

Müsahibə aparan: _____

A. İnkişaf tarixi və gündəlik həyat

1. Uşağın sosial qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı hansı müşahidələri qeyd edə bilərsiniz?
2. Uşaq daha çox hansı sahələrdə çətinlik yaşayır?
3. Sensor həssaslıqlar (səsə, işığa, toxunuşa qarşı) müşahidə olunurmu?
4. Ev şəraitində davranış çətinlikləri varmı? Nümunələr göstərin.

B. Təhsil mühiti və qrup fəaliyyəti

5. Uşaq yeni mühitlərə (sınıf, qrup) necə reaksiya verir?
6. Digər uşaqlarla münasibətləri necə formalaşır?
7. İnklüziv qrupdan gözləntiləriniz nələrdir?
8. Hansı dəstək mexanizmlərini daha faydalı hesab edirsiniz?

Multidissiplinar müzakirə

Respondentlər: metodist, tərbiyəçi-pedaqoq, pedaqoq köməkçisi və digər mütəxəssislər

Tarix: // _____

Müsahibə aparan: _____

A. Akademik fəaliyyət

1. Uşağın güclü tərəfləri hansılardır?
2. Hansı fəaliyyət növlərində daha fəal iştirak edir?
3. Təlimatlara əməl etmə səviyyəsi necədir?

B. Davranış və sensor sahə

4. Davranış çətinlikləri müşahidə edirsinizmi?
5. Sensor həssaslıqlar təlim prosesinə təsir edirmi?

C. Sosial kommunikasiya və inklüziya

6. Uşağın yaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəsini necə qiymətləndirirsiniz?
7. Peer-modeling (yaşad nümunəsi əsasında öyrənmə) nə dərəcədə effektivdir?
8. Sizcə, uşaq heterogen qrupa keçid üçün hazırdırmı? Hansı meyarlara əsaslanaraq?

Məktəbəqədər yaş dövründə inklüziv qruplarda autizmlə uşağın mərhələli inkişafının qiymətləndirilməsi

Bu cədvəl autizm spektr pozuntusu olan uşağın inklüziv məktəbəqədər təhsil şəraitində — fərdi, homogen və heterogen qrup mərhələlərində inkişafının sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi məqsədilə hazırlanmışdır.

Cədvəl bütün mərhələlər, inkişaf sahələri və ölçülən indikatorlar saxlanılmaqla, ixtisar edilmədən tərtib olunmuşdur.

4. Elmi nəticə

Elmi sübutlar göstərir ki, **autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda erkən və düzgün müdaxilə yalnız bacarıqların inkişafı deyil, insan şəxsiyyətinin formalaşmasının əsas determinantıdır.** Erkən müdaxilə olmadıqda şəxsiyyət daha çox qoruyucu və kompensator mexanizmlər üzərində qurulur, düzgün müdaxilə olduqda isə şəxsiyyət **özünü dərk edən, emosional sabit və sosial cəhətdən adaptiv** bir struktur qazanır.

Bu baxımdan erkən müdaxilə:

reabilitasiya deyil, şəxsiyyətin inşası prosesidir.

Post-test ölçmələrinin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, mərhələli inklüziya birbaşa heterogen mühitə daxil etmə ilə müqayisədə aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

- davranış problemlərinin azalması;
- sosial adaptasiya səviyyəsinin yüksəlməsi;
- akademik iştirakın artması;
- qrupdaxili münaqişələrin azalması;
- pedaqoqlar üçün peşəkar yükün və çətinliklərin azalması.

Nəticələr və təkliflər

Aparılmış təhlil əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Mərhələli inklüziv təhsil modeli (fərdi → homogen → heterogen mərhələlər) autizm spektr pozuntusu olan uşaqların müşayiəti üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış və empirik olaraq təsdiqlənmiş strategiyadır.
2. Model sensor yüklənmə və davranış dezorqanizasiyası risklərini azaldaraq təhlükəsiz (“fail-free”) adaptasiyanı təmin edir.
3. Əldə olunan məlumatlar göstərir ki, fərdi mühitdə formalaşan bacarıqlar yalnız aralıq homogen mərhələnin mövcudluğu şəraitində uğurla ümumiləşdirilir (generallaşdırılır).

4. Modelin effektivliyində multidissiplinar komandanın fəaliyyəti və valideynlərin aktiv iştirakı mühüm rol oynayır ki, bu da inklüziv prosesin sistemli xarakterini təsdiqləyir.
5. Təklif olunan qiymətləndirmə sistemi (müşahidə, müsahibə, IRI, rubrikalar) inklüziya prosesini proqnozlaşdırılan, ölçülə bilən və idarə olunan edir.

Praktiki tövsiyələr

- məktəbəqədər inklüziv müəssisələrdə mərhələli modelin tətbiqi;
- mərhələlər arasında keçid üçün uşağın hazırlıq səviyyəsinin mütləq diaqnostikası;
- pedaqoqların sensor tənzimləmə və diferensial təlim üzrə hazırlanması;
- valideynlərlə əməkdaşlığın institusionallaşdırılması;
- vizual və strukturlaşdırılmış təlim alətlərindən istifadənin genişləndirilməsi.

Qeyd: Təqdim olunan yeni yanaşma elmi tədqiqat obyektidir. Metodoloji ideyanın müəlliflik hüquqları müəllifə məxsusdur. İstifadə zamanı müvafiq elmi istinadın verilməsi zəruridir.

Bu materialda təqdim olunan yanaşma müəllif tərəfindən işlənmiş orijinal elmi-tədqiqat ideyasına və metodoloji çərçivəyə əsaslanır. Yanaşma hazırda elmi tədqiqat obyektidir və müvafiq elmi araşdırmalar, tətbiqi müşahidələr və analitik dəyərləndirmələr əsasında formalaşdırılmışdır.

Təqdim edilən konsepsiya, struktur, mərhələlilik, tətbiq mexanizmləri və terminoloji yanaşmalar müəllifin intellektual mülkiyyəti hesab olunur və müəlliflik hüquqları qanunvericiliyə uyğun olaraq qorunur.

Bu yanaşmanın hər hansı formada:

- elmi araşdırmalarda,
- metodik vəsaitlərdə,
- təlim proqramlarında,
- layihə və təqdimat materiallarında,
- çap və ya elektron nəşrlərdə,
- eləcə də praktik tətbiqlərdə

istifadəsi zamanı müəllifə mütləq istinad verilməlidir. Müəllifin yazılı razılığı olmadan materialın tam və ya qismən köçürülməsi, dəyişdirilməsi, kommersiya məqsədilə istifadəsi və ya üçüncü şəxslərə ötürülməsi yolverilməzdir.

İstinad göstərilmədən istifadə halları elmi etika prinsiplərinin pozulması və müəlliflik hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirilir və mövcud hüquqi normalara əsasən məsuliyyət yarada bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Odom S.L., Buysse V., Soukakou E. Inclusion for young children with disabilities: A quarter century of research perspectives. *Journal of Early Intervention*, 2011.
2. Rogers S.J., Vismara L.A. Evidence-based comprehensive treatments for early autism. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 2008.
3. Dawson G., Burner K. Behavioral interventions in children and adolescents with autism spectrum disorder. *Current Opinion in Pediatrics*, 2011.
4. Schreibman L. et al. Naturalistic developmental behavioral interventions. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2015.
5. Mesibov G., Shea V. The TEACCH Program in the era of evidence-based practice. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2015.
6. Prizant B., Wetherby A., Rubin E., Laurent A. *The SCERTS Model*. Baltimore: Brookes Publishing, 2006.
7. Leaf R., McEachin J. *A work in progress: Behavior management strategies*. DRL Books, 2016.
8. CAST. *Universal Design for Learning Guidelines version 2.2*. Wakefield, MA, 2018.
9. Алехина С.В. Инклюзивное образование: теория и практика. — М.: Педагогика, 2016.
10. Малофеев Н.Н. Инклюзия как приоритет современной образовательной политики. — М.: Просвещение, 2019.
11. Creswell J.W., Plano Clark V.L. *Designing and conducting mixed methods research*. Sage Publications, 2018.
12. Braun V., Clarke V. *Using thematic analysis in psychology*. *Qualitative Research in Psychology*, 2006.
13. American Psychological Association. *Ethical principles of psychologists and code of conduct*. APA, 2017ə
14. World Health Organization. (2023). **Autism spectrum disorders**. Geneva: WHO.
15. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*.

16. Akhtar N., Syakir Ishak M.I., Bhawani S.A., Umar K. Various natural and anthropogenic factors responsible for water quality degradation: A review. *Water*, 2021, 13(19), 2660–2670
17. CAST. Universal Design for Learning Guidelines version 2.2. Wakefield, MA, 2018.